

Charakterystyka dialektu wielkopolskiego

Autor: Halina Karaś

Dialekt wielkopolski ma szereg charakterystycznych cech określanych jako ogólnowielkopolskie czy typowo wielkopolskie (choć wyjątkowo nie obejmują niektórych obszarów Wielkopolski i szeroko rozumianego zespołu dialektalnego wielkopolskiego). Dwie jego podstawowe cechy fonetyczne odróżniające go od innych dialektów to: 1) brak {tt}149|mazurzenia{/tt}, czyli zachowanie spółgłosek dźwiękowych (z wyjątkiem gwary Mazurów wieleńskich na północnym zachodzie i na południu Wielkopolski gwar genetycznie śląskich, tj. gwar chazackich oraz w przeszłości – gwary chwalimskiej), np. jeszcze, żyto / żyjtio; {smoothgallery image=M829.gif&caption=Granica mazurzenia. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&title=Granica mazurzenia}2) {tt}82|fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca{/tt}, np. tam dzież mokre, szeż arów, laz uruojs, zawieżma = tam gdzieś mokre, sześć arów, las urósł, zawieśmy), ale we wschodniej części ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, na Kociewiu i w Borach Tucholskich na skutek ekspansji dialektu mazowieckiego ustaliło się nowsze las łurus, czyli {tt}81|fonetyka międzywyrazowa nieudźwięczniająca{/tt}, ale z zachowaniem dźwięczności w formach historycznie złożonych: wiózem, płoszedem. Szeroki, niekiedy prawie ogólnowielkopolski, zasięg mają takie cechy fonetyczne, jak: 1) {tt}68|dyftongiczna wymowa samogłosek{/tt} – á pochylonego (bez wschodniej i południowej części Wielkopolski), np. trąłwa, na troułwie = trawa, na trawie, – o jasnego i o pochylonego (silna dyftongizacja cechuje głównie zachód i centrum Wielkopolski), np. łoknło, kłowouł głyra = okno, kowal, góra, – y (na obszarze na zachód od Pleszewa, Jarocina, Środy, Węgrowca) zwłaszcza w {tt}315|wygłosie{/tt}, np. doebryj, zły j= dobry, zły, rzadziej w {tt}288|śródgłosie{/tt}, np. żyjtło, krzyjczyj = żyto, krzyczy ; {smoothgallery image=M830.gif&title=Wschodnia granica przejścia y > yj. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&caption=Wschodnia granica przejścia y > yj. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968}2) {tt}221|samogłoski pochylone{/tt} a, o, e zachowują się jako odrębne dźwięki ao, ou, ey/i (np. ptaok, daowny = ptak, dawny, wouz, goura = wóz, góra, brzeyg, śnieig = brzeg, śnieg) lub podwyższają artykulację i zrównują się w wymowie z odpowiednimi samogłoskami wyższymi, tj. a pochylone z o, pochylone o z u, pochylone e z samogłoskami y / i, np. downy, gorki, u gospodarza, stoć, trowa, powiado, zopowiedź = dawny, garnki, u gospodarza, stać, trawa, powiada, zapowiedź, wóz, góra, brzyg, śniyg / śnig = brzeg, śnieg; {smoothgallery image=M840.gif&caption=Wschodnia granica utrzymania różnicy między u i ou oraz y (i) i ey/i. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&title=Zachodnia granica utrzymania różnicy między u i ou oraz y (i) i ey/i}3) wąska i najczęściej {tt}212|rozłożona wymowa samogłosek nosowych{/tt}, tj. – ę jest wymawiane jako grupa yn, yń, ym, np. pynto, wszyndzie = pęto, wszędzie (tylko na krańcach wielkopolskiego zespołu dialektalnego, tj. na Kociewiu i w Borach Tucholskich zaliczanych z zastrzeżeniami do dialektu wielkopolskiego, występuje {tt}283|szeroka wymowa samogłoski przedniej ę{/tt}, np. gansi, wystampu = gęsi, występu, jak w dużej części dialektu mazowieckiego), – ą jest wymawiane jako grupa un, uń, um, np. płużundek, widzom, każdom jednom, chodzóm = porządek, widzą, każdą jedną, chodzą,4) paralelnie do wymowy samogłosek nosowych najczęściej wąska jest wymowa samogłosek przed spółgłoskami nosowymi (zob. {tt}328|zmiany barwy samogłosek przed spółgłoskami nosowymi{/tt} m, n), czyli:– grupa eN > yN // iN, np. np. dobrymu, tyn, odprowadzynie, dzień, takim, zimniaki = dobremu, ten, odprowadzenie, dzień, takim, ziemniaki, – grupa oN > óN, np. słóma, zielóny, dłóm = słóma, zielony, dom;5) w zachodniej Wielkopolsce i w części Wielkopolski północnej sporadycznie obecnie {tt}322|zanik nosowości{/tt} przed {tt}261|spółgłoskami szczelinowymi{/tt}, np. wuchać, gyste = wąchać, gęste; {smoothgallery image=M831.gif&caption=Granica wymowy gysi, wusy. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&title=Granica wymowy gysi, wusy}6) przejście eł &arr; ął (aoł) // oł, spowodowane cofnięciem, zaokrągleniem i obniżeniem e do o, á przed tautosylabicznym ł, tj. należącym do tej samej sylaby co samogłoska e, np. pálne, puołdál koe, koułkiółka = pełne, pudełko, kukiełka, zjawisko to sięga po linię Konin – Ślesin – Wągrowiec – ujście Gwdy do Noteci; {smoothgallery image=M832.gif&caption=Wschodnia granica przejścia eł > aoł. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&title=Wschodnia granica przejścia eł > aoł}7) zachowanie w wymowie dźwięczności spółgłoski w po spółgłoskach bezdźwięcznych (tu zaznaczone pogrubieniem w), np. chwałá, twardyj, kwiat podczas gdy na pozostałym obszarze Polski (oprócz pogranicza wschodniego) spółgłoska w się ubezdźwięcznia w tej pozycji i jest wymawiana jako f, np. chfála, tfardy; {smoothgallery image=M833.gif&caption=Wschodnia granica zachowania dźwięcznego w po spółgłoskach bezdźwięcznych. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&title=Wschodnia granica zachowania dźwięcznego w po spółgłoskach bezdźwięcznych}8) utrzymanie {tt}167|oboczności ew || ow{/tt} w przyrostkach przymiotników, rzeczowników i w końcówkach {tt}38|celownika liczby pojedynczej

rzeczowników męskich{/tt} oraz {tt}151|mianownika liczby mnogiej rzeczowników męskich{/tt}, tj. -ew- po spółgłoskach miękkich i {tt}260|stwardniałych{/tt}, np. majewy, gnojewica, stryjewi, gospodarzewi, kłowolewi, Jasiewi, leśniczewie = majowy, gnojowica, stryjowi, gospodarzowi, kowalowi, Jasiowi, leśniczowie, ale listopadowy, chłopakowi, czyli -ow- po spółgłoskach twardych);{smoothgallery image=M834.gif&caption=Wschodnia granica końcówki -ewi. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&title=Wschodnia granica końcówki -ewi}9) archaiczne formy czasownikowe bez {tt}137|kontrakcji{/tt} typu: graje, znaje = gra, zna, czyli nieściągnięte formy czasowników.Do zjawisk fonetycznych o ograniczonym zasięgu, różnicujących poszczególne części Wielkopolski, należą m.in.: 1) obniżona (i ewentualnie dyftongiczna) realizacja samogłoski u (etymologicznej) w gwarach zachodniej Wielkopolski, np. kuora, brzuoch, koutra, brzoułch = kura, brzuch; {smoothgallery image=M835.gif&caption=Wschodnia granica przejścia u > uo, uł. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&title=Wschodnia granica przejścia u > uo, uł}2) {tt}187|pomieszenie nagłosowego wo i o{/tt}, kiedyś obejmujące dużą część Wielkopolski na północ od linii: Międzyrzecz – Nowy Tomyśl – Śrem – Konin, dziś już rzadko występujące nawet w języku przedstawicieli najstarszego pokolenia, np. łosk, łokno lub wosk, wokno = wosk, okno; {smoothgallery image=M836.gif&caption=Granica pomieszenia nagłosowego wo- i o-}. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&title=Granica pomieszenia nagłosowego wo- i o-}3) rzadkie dziś miękczenie spółgłosek przedniojęzykowych, głównie n, przez poprzedzające je samogłoski i, y w południowej Wielkopolsce, np. syjnia, drabinia, żyjtio = syna, drabina, żyto; {smoothgallery image=M837.gif&caption=Granica wymowy typu malinia. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&title=Granica wymowy typu malinia}4) {tt}15|antycypacja miękkości{/tt}, tzn. wyodrębnienie się j przed spółgłoskami miękkimi oraz przed grupami spółgłoskowymi stwardniałymi, kiedyś miękkimi, i przed przyrostkiem -stwo (w największym natężeniu występujące na zachodzie Wielkopolski), np. niejsie, ciojcia, nojgi, krójtzyj, łojstrzyć, bogajstwo = niesie, ciocia, nogi, krótszy, ostrzyć, bogactwo. Cechy o szerokim zasięgu, wspólne z innymi dialektami to m.in.: 1) {tt}213|rozpodobnienie{/tt} staropolskich grup ś□ź□(jak w Małopolsce i na Mazowszu), np. śrłeda, źruodłoe = środa, źródło, lub rozbitcie tych grup przez {tt}266|spółgłoski wstawne{/tt} t, d (jak na Śląsku, też w kaszubszczyźnie), np. strzybnyj, zdrzódło = srebrny, źródło, głównie w południowej i zachodniej Wielkopolsce; 2) {tt}213|rozpodobnienie{/tt} grupy kt realizowanej jako cht: do doctora, nicht, nichtóre = do doktora, nikt, niektóre; 4) nasiloną tendencją do {tt}asymilacji{/tt} i uproszczeń w obrębie {tt}107|grup spółgłoskowych{/tt} (jak w dialekcie śląskim i częściowo małopolskim), por.: ść &arr; ś, np. gryś, kłaś, kłoes = gryźć, kłaść, kość, strz, zdrz, trz, drz &arr; szcz, źdź, cz, dź, np. szczelać, czeba, dżazga = strzelać, trzeba, drżazga, rs, rz &arr; rz (ż), sz, np. skażyć sie, dzieżawa, stolaszki, gasźć = skarżyć się, dzierzawa, stolarski, garść, kk &arr; k, np. leki, mięki = lekki, miękki, szsz &arr; sz. np. szur, droeszyj = szczur, droższy, n &arr; K tylnojęzykowe przed k na granicy morfemów, np. skrzyjKka, łoekiyKkoe = skrzynka, okienko; 5) redukcja ł między dwoma samogłoskami: ży m mīaa, śmierdzīaa = żem miała, śmierdziała;6) wtórne {tt}218|ruhome e{/tt} w przyimkach i przedrostkach w, z, np. we włodzie, ze sokiem = w wodzie, z sokiem, lub podwajanie tych przyimków i przedrostków w środkowej i zachodniej Wielkopolsce, np. wew połowie, zez matkom = w połowie, z matką; 7) {tt}199|przejście aj -> ej{/tt} w formach rozkaznika, np. czymej, gałdejcie = trzymaj, gadajcie.Z zakresu morfologii dialekt wielkopolski charakteryzuje: 1) wyrównanie końcówek M. – B. rzeczowników nijakich zakończonych na e i é przez upowszechnienie é pochylonego, czyli uformowanie typu płoelé, sercé = pole, serce, na wzór żyjćię, szczęście = życie, szczęście; 2) w {tt}64|dopełniaczu lmn. rzeczowników nijakich{/tt} miękkotematowych zakończonych na -anie // -enie, -cie (na e pochylone) końcówka -o lub na zachodzie Wielkopolski i na Krajnie końcówka -u (-ou), np. śniodanio, kozania, picio, życie lub śniodaniu, kozaniu, piciu, życiu = śniadania, kazania, picia, życia;{smoothgallery image=M838.gif&caption=Wschodnia granica typu (tego) śniadaniu. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. III, Warszawa 1968&title=Wschodnia granica typu (tego) śniadaniu}3) wprowadzenie é ścieśnionego do końcówki dopełniacza lp. zaimków przez analogię do przymiotników, np. tégo, do niégo, jégo, a nawet w części gwar o pochylonego do przymiotników i zaimków, np. dobrégou, małégou, tégou = dobrego, małego, tego; 4) końcówka -ma (powstała z {tt}136|kontaminacji{/tt} dwu końcówek, tj. my)(wa) w formach 1. os. lmn. trybu rozkazującego (zob. {tt}147|Liczba podwójna{/tt}), np. nieźma, gońma = nieśmy, gońmy, 5) {tt}88|formy 1. os. lmn. czasu terażniejszego{/tt} z końcówką my lub –m, np. niesiy m // niesiy m y = niesiemy, i rzadko na północnym wschodzie -ma, np. niesiy m a = niesiemy; 6) funkcjonowanie równolegle kilku typów czasu przeszłego, np. {tt}93|form analitycznych czasu przeszłego{/tt} typu ja nios, form końcówkowych: ja niozym, a także form czasu przeszłego wzmocnionych partykułą że, typu ja żem nios w południowo-zachodniej Wielkopolsce, też na północy w Borach Tucholskich, na Kociewiu; 7) typowe dla Wielkopolski przyrostki rzeczowników zdrobniałych: yszek, iszek, yszko, -iszko, -uszek, -aszek, np. główyszka, gálnyszek, słonyszko, bochanuszek, robałszek = główeczka, garnuszek, słoneczko, bocheneczek,

robaczek; 8) upowszechnienie przyrostków przymiotnikowych *ity*, *aty* zamiast ogólnopolskich *-isty*, *-asty*, np. *włednityj*, *graniatyj*, *liściaty*, *pioszczyty*, *barczytyj* = *wodnisty*, *graniasty*, *liściasty*, *piaszczysty*, *barczysty*; 9) utrzymanie przyrostka czasownikowego *ować* na miejscu ogólnopolskiego *-iwać* // *-ywać*, np. *obiecować*, *płokazować* = *obiecywać*, *pokazywać*; 10) zachowanie na większości obszaru Wielkopolski różnic w zakresie przyrostków czasownika *-ić* oraz *-eć*, natomiast na wschodzie Wielkopolski zniesienie różnicy między typem czasowników na *-ić* i na *-eć* (*nosić* i *widzieć*) przez upowszechnienie przyrostka *-ić*, tj. *nosić* i *widzić*; {smoothgallery image=M839.gif&caption=Wschodnia granica zachowania różnicy między typem *nosić* i *widzieć*} 11) {tt}93|formy 2. os. liczby mnogiej czasu teraźniejszego{/tt} z końcówką *-ta* pochodzącą z dawnej liczby podwójnej: *robita*, *siedzita* = *robicie*, *siedzicie*. Cechy morfologiczne o wąskim zasięgu, charakteryzujące niewielkie części Wielkopolski i ją różnicujące, to: 1) na południu występowaniem przyrostków *iśki*, *itki* w intensiwach przymiotnikowych, *maliśki*, *cinitkie*, *bielitki*, *caliśki*, *czornitki* = *malutki*, *cieniutki*, *bielutki*, *calutki*, *czarniutki*; 2) na zachodzie cechy wspólne z językami łużyckimi, m.in. końcówki: *yg* (*ig*), *y ch* (*ich*) w dopełniaczu lp. przymiotników i zaimków rodzaju męskiego i nijakiego: *tyg dobryg chłopa*, *dobrych słowa*, końcówka *me* w 1. os. lmn. czasu teraźniejszego, np. *siedzime* = *siedzimy*, zaimki typu *icha*, *ichy*, *iche*: *miała od iche matki* (= *jego*). Wielkopolskę lub jej poszczególne części cechuje także swoiste słownictwo, np. *modrak* ‘*chaber*’, *bojewica* ‘*klepisko*, część stodoły przeznaczona do młocki’, *perki* ‘*ziemniaki*’, *świętojanki* ‘*porzeczeki*’, *sklep* ‘*piwnica*’, *łysina* ‘*czoło*’, *waka* ‘*suka*’, *dęboki* ‘*głęboki*’. Część zachodniej Wielkopolski wykazuje wyraźne związki z łużycami, część północna – z łużycami, Krajną i obszarem pomorskim. Peryferyczne tereny wielkopolskiego zespołu dialektalnego mają wiele cech dialektów sąsiednich, np. ziemię chełmińsko-dobrzyńską charakteryzują wpływy mazowieckie, m.in. końcówka *amy* (*cepamy*), twarda wymowa ‘*lypa*, *lyst*, {tt}fonetyka międzywyrazowa nieudźwięczniająca{/tt}, np. *las_urus*, ale – *ukradem*. Podobnie ekspansja cech mazowieckich jest widoczna w gwarach Kociewia, Borów Tucholskich, a także we wschodniej Wielkopolsce. Krańce zachodnie Wielkopolski mają natomiast wiele cech wspólnych z językami łużyckimi, m.in. końcówki: *yg* (*ig*), *y ch* (*ich*) w dopełniaczu lp. przymiotników i zaimków rodzaju męskiego i nijakiego: *tyg dobryg chłopa*, *dobrych słowa*, końcówka *me* w 1. os. lmn. czasu teraźniejszego, np. *siedzime* = *siedzimy*, zaimki typu *icha*, *ichy*, *iche*: *miała od iche matki* (= *jego*). Zob. Wielkopolska południowa, Wielkopolska północna, Wielkopolska środkowa, Wielkopolska wschodnia, Wielkopolska zachodnia, Krajna, Bory Tucholskie, Kociewie, Kujawy, ziemia chełmińsko-dobrzyńska.